११

346sk11

स्त्रीप्रत्ययः - ङीष्-प्रत्ययः

प्रस्तावना

अत्र स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्यादौ एव वर्णितं यद् अष्टौ स्त्रीप्रत्ययाः सन्ति। तेषु ङीष्प्रत्ययः अपि प्रमुखः प्रत्ययः अस्ति। तस्य विधायकानि अनेकानि सूत्राणि सन्ति। तेषामेवात्र व्याख्यानं क्रियते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- ङीष्प्रत्ययं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- ङीष्प्रत्ययः कस्मात् प्रातिपदिकात् भवति इति ज्ञातुं प्रभवेत्।
- ङीष्प्रत्ययान्तशब्दं ज्ञातुं शक्नुयात्।
- ङीष्प्रत्ययस्य संयोजनेन शब्देषु किं किं परिवर्तनं भवति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- ङीष्प्रत्ययस्य संयोजनं कृत्वा स्त्रीलिङ्गशब्दानां निर्माणं कर्तुं शक्नुयात्।
- पठनपाठनकाले तत्र तत्र शब्देषु ङीष्प्रत्ययः अस्ति नवा इति सुस्पष्टं ज्ञातुं प्रभवेत्।

[११.१] षिद्गौरादिभ्यश्च॥ (४.१.४१)

सूत्रार्थः - षिदन्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात्, गौरादिगणपठितशब्दान्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् च स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। षिद्गौरादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययं पदम्। अत्र सूत्रे अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदमनुवर्तते। अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रात् अतः इति पदं च अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र षिद्गौरादिभ्यः इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च बहुव्रीहिगर्भेतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति ष् इत् यस्य सः षित्। गौरः आदिः येषां ते गौरादयः। षित् च गौरादयश्च इति षिद्गौरादयः।

तेभ्यः षिद्गौरादिभ्यः। तेन अस्य शब्दस्य अर्थो भवति षितः गौरादेः च। गौरादेः इत्यस्य च गौरादिगणपठितात् इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र सूत्रे षिद्गौरादिभ्यः इति पदं प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। तेन येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। ततश्च षिदन्तात् गौरादिगणपठितशब्दान्तात् इत्यर्थः समागच्छति। पुनः अतः इत्यपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति तेन अतः इत्यत्रापि येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति तेन अतः इत्यस्य अदन्तात् इत्यर्थो लभ्यते। एवं समेषां पदानां संयोजनेन सूत्रार्थो भवति षिदन्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात्, गौरादिगणपठितशब्दान्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् च स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - नर्तकी, खनकी, रजकी इत्यादीनि षितः उदाहरणानि। गौरी, सुन्दरी, नटी, कटी, पितामही, मातामही, इत्यादीनि गौरादिगणस्य उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - नर्तकी, गौरी, इत्यनयोः उदाहरणयोः सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

नर्तकी। नृत् इति धातोः शिल्पिनि ष्वुन् इति सूत्रेण ष्वुन् प्रत्यये सति नृत् ष्वुन् इति स्थितिः भवति। ततः षकारस्य षः प्रत्ययस्य इति सूत्रेण नकारस्य च हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। ततः तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपे कृते नृत् वु इति स्थितिः भवति। ततः वु इत्यस्य आर्धधातुसंज्ञकत्वात् पुगन्तलघूपधस्य च इति सूत्रेण उपधागुणे वु इत्यस्य स्थाने अक इत्यादेशे कृते नर्तक इति शब्दः सिध्यति। तत्र ष्वुन् प्रत्ययः षिद् अस्ति। तस्मात् नर्तकशब्दः षिदन्तः अस्ति। अदन्तः अस्ति, अपि च कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां षिदन्तात् अदन्तात् नर्तक इति प्रातिपदिकात् षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन नर्तक ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन नर्तक ई इति स्थितिः भवति। ततः यचि भम् इति सूत्रेण नर्तक इत्यस्य भसंज्ञा भवति। तेन च यस्येति च इति सूत्रेण अन्त्यस्य अकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने च कृते नर्तकी इति रूपं सिध्यति।

गौरी। गौरादिगणे गौर इति शब्दः पठितः अस्ति। तस्मादयं शब्दः गौरादिगणपठितः अस्ति। अपि च व्यपदेशिवद्भावेन गौरादिगणपठितशब्दान्तः अपि अस्ति। एवमेव अदन्तः अस्ति, अपि च प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां गौरादिगणपठितशब्दान्तात् अदन्तात् गौर इति प्रातिपदिकात् षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन गौर ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन गौर ई इति स्थितिः भवति। ततः यचि भम् इति सूत्रेण गौर इत्यस्य भसंज्ञा भवति। तेन च यस्येति च इति सूत्रेण अन्त्यस्य अकारस्य लोपे वर्णसम्मेलने च कृते गौरी इति रूपं सिध्यति।

[११.२] वोतो गुणवचनात्॥ (४.१.४४)

सूत्रार्थः - गुणवाचकात् अनुपसर्जनात् उदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय वोतो गुणवचनात् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। उतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। गुणवचनात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। वा इति अव्ययपदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति।

सूत्रार्थविचारः - अत्र गुणवचनात् इत्यस्य गुणवाचकात् इत्यर्थः। एतत्पदं च प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। उतः इति पदमपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति ततश्च येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन उतः इत्यस्य उदन्तात् इत्यर्थो भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति गुणवाचकात् अनुपसर्जनात् उदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - मृद्वी, मृदुः। लघ्वी, लघुः। गुर्वी, गुरुः। तन्वी, तनुः। पृथ्वी, पृथुः। साध्वी साधुः। पट्वी पटुः। इत्यादीनि उदन्तगुणवाचकस्य उदाहरणानि भवन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - मृद्वी, मृदुः, इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

मृद्वी, मृदुः। अत्र मृदु इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः गुणवाचकः अस्ति। उदन्तः अस्ति। अपि च प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां गुणवाचकात् उदन्तात् मृदु इति प्रातिपदिकात् वोतो गुणवचनात् इति सूत्रेण विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन मृदु ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन मृदु ई इति स्थितिः भवति। ततः इको यणचि इति सूत्रेण यणादेशे कृते वर्णसम्मेलने च कृते मृद्वी इति रूपं सिध्यति। यदा च ङीष्प्रत्ययः न भवति तदा मृदुः इत्येव रूपं तिष्ठति।

[११.३] बह्वादिभ्यश्च॥ (४.१.४५)

सूत्रार्थः - बह्वादिगणपठितात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय बह्वादिभ्यश्च इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। वह्वादिभ्यः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम् अनुवर्तते। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति

पदम्। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र बह्वादिभ्यः इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च बहुव्रीहिसमासः अस्ति। एतस्य विग्रहः भवति बहुः आदिः येषां ते बह्वादयः। तेभ्यः बह्वादिभ्यः। अस्य बह्वादिगणपठितशब्देभ्यः इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र बह्वादिभ्यः इति प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति बह्वादिगणपठितात् अनुपसर्जनात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - बह्वी, बहुः। कपी, कपिः। अही, अहिः। मुनी, मुनिः। इत्यादीनि बह्वादिगणस्य उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - बह्वी बहुः, इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

बह्वी, बहुः। अत्र बहु इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः बह्वादिगणे पठितः अस्ति। अपि च प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां बह्वादिगणपठितात् बहु इति प्रातिपदिकात् बह्वादिभ्यश्च इति सूत्रेण विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन बहु ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन बहु ई इति स्थितिः भवति। ततः इको यणचि इति सूत्रेण यणादेशे कृते वर्णसम्मेलने च कृते बह्वी इति रूपं सिध्यति। यदा च ङीष्प्रत्ययः न भवति तदा बहुः इत्येव रूपं तिष्ठति।

[११.४] इतो मनुष्यजातेः॥ (४.१.६५)

सूत्रार्थः - मनुष्यजातिवाचकात् अनुपसर्जनात् इदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय इतो मनुष्यजातेः इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। इतः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। मनुष्यजातेः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र मनुष्यजातेः इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च षष्ठीतत्पुरुषसमासः अस्ति। एतस्य विग्रहः भवति मनुष्याणां जातिः इति मनुष्यजातिः, तस्याः मनुष्यजातेः। अस्य मनुष्यजातिवाचकात् इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र इतः इति पदं प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन इतः इत्यस्य इदन्तात् इत्यर्थः लभ्यते। मनुष्यजातेः इत्यपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणम् अस्ति। ततश्च सूत्रार्थो भवति मनुष्यजातिवाचकात् अनुपसर्जनात् इदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - दाक्षी। प्लाक्षी। औदमेयी। अवन्ती। कुन्ती। इत्यादीनि इदन्तमनुष्यजातिवाचकस्य उदाहरणानि भवन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - दाक्षी इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

दाक्षी। अत्र दाक्षि इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः मनुष्यजातिवाचकः अस्ति। अपि च इदन्तः अपि अस्ति प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां इदन्तात् मनुष्यजातिवाचकात् दाक्षि इति प्रातिपदिकात् इतो मनुष्यजातेः इति सूत्रेण विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन दाक्षि ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन दाक्षि ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण इकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते दाक्षी इति रूपं सिध्यति।

[११.५] पुंयोगादाख्यायाम्॥ (४.१.४८)

सूत्रार्थः - पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् पुरुषवाचकात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। पुंयोगाद् इति पञ्चम्येकवचनान्तं पदम्। आख्यायाम् इति सप्तम्येकवचनान्तं पदम्। परन्तु अत्र पञ्चम्यर्थे सप्तमीविभक्तिः अस्ति, तस्मात् आख्यायाम् इत्यस्य स्थाने आख्यायाः इति ज्ञेयम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र पुंयोगात् इत्यस्य च पुरुषसम्बन्धात् इत्यर्थो बोध्यः। एवम् आख्याशब्दस्य वाचकः इत्यर्थः अस्ति। तेन आख्यायाः इत्यस्य वाचकात् इत्यर्थः ज्ञेयः। तत्र कस्य वाचकात् इति जिज्ञासायाम् पुंयोगात् इति पदसान्निध्यवशात् पुरुषवाचकात् इति लभ्यते।

सूत्रार्थविचारः - अत्र पुंयोगात् इत्यस्य स्त्रियाम् इत्यत्र अन्वयः भवति। स्त्रियाम् इत्यस्य च पुरुषवाचकात् इत्यत्र अन्वयः भवति। पुरुषवाचकात् इत्यस्य प्रातिपदिकात् इत्यत्र अन्वयः भवति। अतः इति पदं प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन अतः इत्यस्य अदन्तात् इत्यर्थः लभ्यते। एवं सर्वपदसंयोजनेन सूत्रार्थः भवति पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् पुरुषवाचकात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - गोपी। गणकी। महापात्री। गिरीशी। इत्यादीनि उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - गोपी इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

गोपी। अत्र गोप इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः गोपालनकर्तुः पुरुषस्य वाचकः अस्ति। परन्तु गोपालेन पुरुषेण सह यस्याः स्त्रियाः विवाहः भवति तस्यै अपि अयं गोपशब्दः प्रयुज्यते। अतः अयं गोपशब्दः पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियाम् अपि विद्यमानं भवति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् अदन्तात् गोप इति प्रातिपदिकात् पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन गोप ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन गोप ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते गोपी इति रूपं सिध्यति। तत्र गोपः इत्यस्य गोपालनकर्ता इत्यर्थः। गोपी इत्यस्य च गोपस्य स्त्री इत्यर्थः भवति।

[११.६] जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्॥ (४.१.६३)

सूत्रार्थः - अनियतस्त्रीलिङ्गात् यकारोपधभिन्नात् अनुपसर्जनात् जातिवाचकात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् त्रीणि पदानि सन्ति। जातेः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अस्त्रीविषयाद् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अयोपधात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र अस्त्रीविषयात् इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च बहुव्रीहिगर्भनञ्तत्पुरुषसमासः अस्ति। एतस्य विग्रहः भवति स्त्री विषयः यस्य सः स्त्रीविषयः, अस्य च नित्यस्त्रीलिङ्गः इत्यर्थः। न स्त्रीविषयः यस्य सः अस्त्रीविषयः। तस्मात् अस्त्रीविषयात्। अस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नात् इत्यर्थः, अनियतस्त्रीलिङ्गात् इति यावत्। पुनः अयोपधात् इत्यपि समस्तं पदम्। अत्रापि बहुव्रीहिगर्भनञ्तत्पुरुषसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति यः उपधा यस्य सः योपधः, न योपधः इति अयोपधः, तस्मात् अयोपधात् इति। अस्य च यकारोपधभिन्नात् इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र जातेः इति पदम्, अस्त्रीविषयात् इति पदम्, अयोपधात् इति पदम्, अनुपसर्जनात् इति पदं च प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। तेन सूत्रार्थः भवति अनियतस्त्रीलिङ्गात् यकारोपधभिन्नात् अनुपसर्जनात् जातिवाचकात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - तटी। कुक्कुटी। सूकरी। वृषली। कठी। वह्वृची। औपगवी। इत्यादीनि उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - तटी, वृषली, कठी, इति त्रिषु उदाहरणेषु सूत्रार्थस्य समन्वयः क्रियते।

तटी। अत्र तट इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः त्रिलिङ्गः अस्ति इत्यतः अनियतस्त्रीलिङ्गः अस्ति। अस्य शब्दस्य उपधायां यकारः नास्ति, अतः यकारोपधभिन्नः अपि अस्ति। अपि च अनुपसर्जनः अपि अस्ति। पुनः जातिवाचकः अपि अस्ति। एवमेव प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अनियतस्त्रीलिङ्गात् अयोपधात् अनुपसर्जनात् जातिवाचकात् तट इति प्रातिपदिकात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन तट ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन तट ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते तटी इति रूपं सिध्यति।

वृषली। अत्र वृषल इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः द्विलिङ्गः अस्ति इत्यतः अनियतस्त्रीलिङ्गः अस्ति। अस्य शब्दस्य उपधायां यकारः नास्ति, अतः यकारोपधभिन्नः अपि अस्ति। अपि च अनुपसर्जनः अपि अस्ति। पुनः जातिवाचकः अपि अस्ति। एवमेव प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अनियतस्त्रीलिङ्गात् अयोपधात् अनुपसर्जनात् जातिवाचकात् वृषल इति प्रातिपदिकात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन वृषल ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन वृषल ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते वृषली इति रूपं सिध्यति।

कठी। अत्र कठ इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः द्विलिङ्गः अस्ति इत्यतः अनियतस्त्रीलिङ्गः अस्ति। अस्य शब्दस्य उपधायां यकारः नास्ति, अतः यकारोपधभिन्नः अपि अस्ति। अपि च अनुपसर्जनः अपि अस्ति। पुनः जातिवाचकः अपि अस्ति। एवमेव प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अनियतस्त्रीलिङ्गात् अयोपधात् अनुपसर्जनात् जातिवाचकात् कठ इति प्रातिपदिकात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन कठ ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन कठ ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते कठी इति रूपं सिध्यति।

[११.७] स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्॥ (४.१.५४)

सूत्रार्थः - संयोगोपधभिन्नम् उपसर्जनीभूतं च यत् स्वाङ्गम्, तादृशस्वाङ्गवाचकात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् स्यात्।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् चत्वारि पदानि सन्ति। स्वाङ्गात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। च इति अव्ययपदम्। उपसर्जनात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। असंयोगोपधात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। वोतो गुणवचनात् इति सूत्रात् वा इति पदमनुवर्तते। अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रात् अतः इति पदं च अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अत्र सूत्रे प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। असंयोगोपधात् इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च बहुव्रीहिगर्भनञ्तत्पुरुषसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति, संयोगः उपधायां यस्य सः संयोगोपधः, न संयोगोपधः इति असंयोगोपधः, तस्मात् असंयोगोपधात् इति। अस्य च संयोगोपधभिन्नात् इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र उपसर्जनात् इति असंयोगोपधात् इति च स्वाङ्गात् इत्यस्य विशेषणं भवति। तेन संयोगोपधभिन्नम् उपसर्जनं च यद् स्वाङ्गम्, इति लभ्यते। पुनः स्वाङ्गात् इति पदं प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणम् अस्ति। अतः इति पदमपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन स्वाङ्गान्तात् अदन्तात् इत्यर्थः लभ्यते। ततश्च सूत्रार्थः भवति संयोगोपधभिन्नम् उपसर्जनीभूतं च यत् स्वाङ्गम्, तादृशस्वाङ्गवाचकशब्दान्तात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये वा ङीष् स्यात्।

उदाहरणम् - अतिकेशी, अतिकेशा। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। सुकेशी, सुकेशा। पीनस्तनी, पीनस्तना। इत्यादीनि उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - अतिकेशी, अतिकेशा। चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा, इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

अतिकेशी, अतिकेशा। अत्र अतिकेश इति शब्दः अस्ति। अत्र केशशब्दः स्वाङ्गवाचकः अस्ति। पुनः केशशब्दस्य उपधायां संयोगः नास्ति अतः असंयोगोपधः अपि अस्ति। अपि च एतस्य अर्थः भवति केशान् अतिक्रान्तः इति। तस्मात् केशपदार्थः अतिक्रान्ते अर्थे उपसर्जनम् अपि अस्ति। एवञ्च असंयोगोपधः उपसर्जनीभूतः स्वाङ्गवाचकः शब्दः केशशब्दः। तादृशकेशशब्दान्तम् अदन्तं प्रातिपदिकं भवति अतिकेश इति। एवञ्च असंयोगोपधम् उपसर्जनीभूतं च स्वाङ्गम् केश इति तदन्तात् अदन्तात् अतिकेश इति प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रेण विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन अतिकेश ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन अतिकेश ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते अतिकेशी इति रूपं सिध्यति। यदा च ङीष्प्रत्यय नैव भवति तदा अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टापि प्रत्यये कृते अतिकेश टाप् इति स्थितौ

अनुबन्धलोपे च कृते अतिकेश आ इति स्थितिः भवति। ततः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घैकादेशे कृते अतिकेशा इति रूपं सिध्यति।

चन्द्रमुखी, चन्द्रमुखा। अत्र चन्द्रमुख इति शब्दः अस्ति। अत्र मुखशब्दः स्वाङ्गवाचकः अस्ति। पुनः मुखशब्दस्य उपधायां संयोगः नास्ति अतः असंयोगोपधः अपि अस्ति। अपि च एतस्य अर्थः भवति चन्द्रसदृशमुखवान् इति। तस्मात् मुखपदार्थः अन्यपदार्थे उपसर्जनम् अपि अस्ति। एवञ्च असंयोगोपधः उपसर्जनीभूतः स्वाङ्गवाचकः शब्दः मुखशब्दः। तादृशमुखशब्दान्तम् अदन्तं प्रातिपदिकं भवति चन्द्रमुख इति। एवञ्च असंयोगोपधम् उपसर्जनीभूतं च स्वाङ्गम् मुख इति तदन्तात् अदन्तात् चन्द्रमुख इति प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वविवक्षायां स्वाङ्गच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रेण विकल्पेन ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन चन्द्रमुख ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन चन्द्रमुख ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते चन्द्रमुखी इति रूपं सिध्यति। यदा च ङीष्प्रत्ययो नैव भवति तदा अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रेण टापि प्रत्यये कृते चन्द्रमुख टाप् इति स्थितौ अनुबन्धलोपे च कृते चन्द्रमुख आ इति स्थितिः भवति। ततः अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घैकादेशे कृते चन्द्रमुखा इति रूपं सिध्यति।

[११.८] क्रीतात्करणपूर्वात्॥ (४.१.५०)

सूत्रार्थः - करणपूर्वात् क्रीतान्तात् अनुपसर्जनात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय क्रीतात्करणपूर्वात् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययं विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। क्रीतात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। करणपूर्वात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रात् अतः इति पदं च अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र करणपूर्वात् इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च बहुव्रीहिसमासः अस्ति। तस्य च विग्रहः भवति करणं पुर्वं यस्य सः करणपूर्वः, तस्मात् करणपूर्वात्। अस्य च करणपूर्वकात् इत्यर्थः।

सूत्रार्थविचारः - अत्र अतः इति पदम्, क्रीतात् इति पदं च प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन च अदन्तात् क्रीतान्तात् इत्यर्थः लभ्यते। करणपूर्वात् इति पदमपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति करणपूर्वात् क्रीतान्तात् अनुपसर्जनात् अदन्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः भवति।

उदाहरणम् - वस्त्रक्रीती। अश्वक्रीती।

सूत्रार्थसमन्वयः - वस्त्रक्रीती इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

वस्त्रक्रीती। अत्र वस्त्रक्रीत इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः क्रीतान्तः अस्ति। अपि च अदन्तः अपि पुनः अस्य शब्दस्य पूर्वभागः अस्ति वस्त्र इति तच्च करणम् अस्ति, अतः अयं शब्दः करणपूर्वकः अपि अस्ति। अपि च प्रातिपदिकमपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां करणपूर्वकात् क्रीतान्तात् अदन्तात् वस्त्रक्रीत इति प्रातिपदिकात् क्रीतात्करणपूर्वात् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति। तेन वस्त्रक्रीत ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। तेन वस्त्रक्रीत ई इति स्थितिः भवति। यचि भम् इति सूत्रेण भसंज्ञा भवति। ततः यस्येति च इति सूत्रेण अकारलोपे कृते वर्णसम्मेलने च कृते वस्त्रक्रीती इति रूपं सिध्यति।

[११.९] इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामा-नुक्॥ (४.१.४९)

सूत्रार्थः - इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र मृड हिम अरण्य यव यवन मातुल आचार्य इति एतेभ्यः अदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः स्यात्, इन्द्रादिप्रातिपदिकानाम् आनुक् इत्यागमश्च स्यात्।

सूत्रावतरणम् - ङीप् ङीष् ङीन् इत्येतेषु त्रिषु प्रत्ययेषु ङीष् प्रत्ययः अन्यतमः अस्ति। तस्य विधानाय इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् इति सूत्रं रचितवान् भगवान् पाणिनिः।

सूत्रव्याख्या - इदं विधिसूत्रम्। इदं सूत्रं ङीष्प्रत्ययम् आनुगागमं च विदधाति। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणाम् इति षष्ठीबहुवचनान्तं पदम्। आनुक् इति प्रथमैकवचनान्तं पदम्। अत्र अन्यतो ङीष् इति सूत्रात् ङीष् इति पदम् अनुवर्तते। पुंयोगादाख्यायाम् इति सम्पूर्णमपि सूत्रमत्र अनुवर्तते। अजाद्यतष्टाप् इति सूत्रात् अतः इति पदं च अनुवर्तते। अस्मिन् सूत्रे ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति अनुवर्तते। अनुपसर्जनात् इति अधिकारः, प्रत्ययः इति अधिकारः परश्च इति अधिकारः च अत्र आगच्छति। अत्र इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणाम् इति पदं समस्तम् अस्ति। अत्र च इतरेतरयोगद्वन्द्वसमासः अस्ति। अस्य च विग्रहः भवति इन्द्रश्च वरुणश्च भवश्च शर्वश्च रुद्रश्च मृडश्च हिमं च अरण्यं च यवश्च यवनश्च मातुलश्च आचार्यश्च इति इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याः। तेषाम् इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणाम् इति।

सूत्रार्थविचारः - अत्र अतः इति पदम्, प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं भवति। अतः येन विधिस्तदन्तस्य इति सूत्रेण तदन्तविधिः भवति। तेन च अदन्तात् इत्यर्थः लभ्यते। इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणाम् इति पदमपि प्रातिपदिकात् इत्यस्य विशेषणं

भवति। ततश्च इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र मृड हिम अरण्य यव यवन मातुल आचार्य इति एतेभ्यः अदन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्त्रीत्वे द्योत्ये ङीष् प्रत्ययः स्यात्, इन्द्रादिप्रातिपदिकानाम् आनुक् इत्यागमश्च स्यात्। अत्रेदं बोध्यम् यत् इन्द्र वरुण भव शर्व रुद्र मृड मातुल आचार्य इति अष्टभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः पुरुषसम्बन्धदशायां भवति। अर्थात् तस्य स्त्री इत्यर्थे सति भवति। हिम अरण्य इति द्वाभ्यां प्रातिपदिकाभ्यां तु महत्त्वे अर्थे सति भवति। यव इति प्रातिपदिकात् दुष्टे अर्थे सति भवति। यवन इत्यस्मात् च लिपिः इत्यर्थे सति भवति।

उदाहरणम् - इन्द्राणी वरुणानी भवानी शर्वाणी रुद्राणी मृडानी हिमानी अरण्यानी यवानी यवनानी मातुलानी आचार्यानी इत्यादीनि उदाहरणानि सन्ति।

सूत्रार्थसमन्वयः - इन्द्राणी वरुणानी आचार्यानी हिमानी अरण्यानी यवानी यवनानी इत्यत्र सूत्रार्थस्य समन्वयः प्रस्तूयते।

इन्द्राणी- अत्र इन्द्र इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः देवराजस्य वाचकः अस्ति। परन्तु देवराजेन इन्द्रेण सह यस्याः शचीदेव्याख्यायाः स्त्रियः विवाहः संजातः अस्ति तस्यै शचीदेव्यै अपि अयम् इन्द्रशब्दः प्रयुज्यते। अतः अयम् इन्द्रशब्दः पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियाम् अपि विद्यमानं भवति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् अदन्तात् इन्द्र इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, इन्द्र इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन इन्द्र आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन इन्द्र आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः इन्द्र आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते इन्द्रान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने इन्द्रानी इति जाते अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रेण णत्वे च कृते इन्द्राणी इति सिध्यति। एतस्य च इन्द्रस्य स्त्री इत्यर्थः।

वरुणानी- अत्र वरुण इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः जलदेवस्य वाचकः अस्ति। परन्तु जलदेवेन वरुणेन सह यस्याः स्त्रियः विवाहः संजातः अस्ति तस्यै अपि अयम् वरुणशब्दः प्रयुज्यते। अतः अयम् वरुणशब्दः पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियाम् अपि विद्यमानं भवति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् अदन्तात् वरुण इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, वरुण इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन वरुण आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन वरुण आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः वरुण आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते वरुणान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने वरुणानी इति सिध्यति। एतस्य च वरुणस्य स्त्री इत्यर्थः। एवमेव भवानी शर्वाणी रुद्राणी मृडानी

इत्यादीनामपि सिद्धिः बोध्या। अत्र विस्तरभयात् न लिख्यते। तत्र भवानी इत्यस्य भवस्य स्त्री इत्यर्थः। शर्वाणी इत्यस्य शर्वस्य स्त्री इत्यर्थः।

आचार्यानी- अत्र आचार्य इति शब्दः अस्ति। अयं शब्दः अध्यापकस्य वाचकः अस्ति। परन्तु अध्यापकेन सह यस्याः स्त्रियः विवाहः संजातः अस्ति तस्यै अपि अयम् आचार्यशब्दः प्रयुज्यते। अतः अयम् आचार्यशब्दः पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियाम् अपि विद्यमानं भवति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायां पुरुषसम्बन्धात् स्त्रियां विद्यमानात् अदन्तात् आचार्य इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, आचार्य इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन आचार्य आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन आचार्य आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः आचार्य आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते आचार्यान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने आचार्यानी इति सिध्यति। अत्र यद्यपि नकारस्य स्थाने अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इति सूत्रेण णकारः प्राप्तः अस्ति किन्तु आचार्यादणत्वं च इति वार्तिकेन तस्य निषेधः भवति। तेन आचार्यानी इति रूपं सिध्यति। एतस्य च आचार्यस्य स्त्री इत्यर्थः।

हिमानी- अत्र हिम इति प्रातिपदिकम् अस्ति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अदन्तात् हिम इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, हिम इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन हिम आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन हिम आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः हिम आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते हिमान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने हिमानी इति सिध्यति। एतस्य च महद् हिमम् इत्यर्थः।

अरण्यानी- अत्र अरण्य इति प्रातिपदिकम् अस्ति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अदन्तात् अरण्य इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, अरण्य इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन वरुण आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन अरण्य आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः अरण्य आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते अरण्यान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने अरण्यानी इति सिध्यति। एतस्य च महद् अरण्यम् इत्यर्थः।

यवानी- अत्र यव इति प्रातिपदिकम् अस्ति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अदन्तात् यव इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, यव इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन यव आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन यव आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः यव आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते यवान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने यवानी इति सिध्यति। एतस्य च दुष्टाः यवाः इत्यर्थः।

यवनानी- अत्र यवन इति प्रातिपदिकम् अस्ति। अपि च इदम् अदन्तम् अपि अस्ति। अतः स्त्रीत्वविवक्षायाम् अदन्तात् यवन इति प्रातिपदिकात् परः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रेण ङीष्प्रत्ययः भवति, यवन इति प्रातिपदिकस्य आनुक् आगमश्च भवति। तेन यवन आनुक् ङीष् इति स्थितिः भवति। ततः लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण ङीषः ङकारस्य इत्संज्ञा भवति। हलन्त्यम् इति सूत्रेण षकारस्य इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण च उभयोः लोपः भवति। आनुकः ककारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति, आनुकः उकारस्य च उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञा भवति। तस्य लोपः इति सूत्रेण उभयोः लोपः भवति। तेन यवन आन् ई इति स्थितिः भवति। ततः यवन आन् इत्यत्र अकः सवर्णे दीर्घः इति सूत्रेण दीर्घे कृते यवनान् ई इति स्थितौ वर्णसम्मेलने यवनानी इति सिध्यति। एतस्य च यवनानां लिपिः इत्यर्थः।

पाठगतप्रश्नाः

अत्र केचन पाठगतप्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. गौरादयः इति पदे कः समासः कश्च विग्रहः।

२. अस्त्रीविषयात् इति पदस्य कः अर्थः।

३. संयोगोपधः इति पदे कः समासः। कश्च विग्रहः।

४. गुणवचनात् इति पदस्य कः अर्थः।

५. करणपूर्वात् इति पदे कः समासः कश्च विग्रहः।

६. वस्त्रक्रीती इत्यस्य लौकिकं विग्रहं वाक्यं लिख।

७. अतिकेशी इत्यस्य लौकिकं विग्रहवाक्यं किम्।

८. औपगवी इत्यस्य कः अर्थः।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे ङीष्प्रत्ययस्य विवेचनं वर्तते। तत्र सर्वप्रथमं षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रस्य व्याख्यानं वर्तते। ततः परं वोतो गुणवचनात् इति सूत्रस्य व्याख्या वर्तते। तदन्तरं बह्वादिभ्यश्च इति सूत्रस्य विवेचनमस्ति। तत्पश्चात् इतो मनुष्यजातेः इति सूत्रस्य सोदाहरणं व्याख्यानं वर्तते। पुनः पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रस्य व्याख्या अस्ति। तत्पश्चात् जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रस्य व्याख्या प्रदर्शिता। अतः परं स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् इति सूत्रस्य व्याख्यानं कृतम्। अन्तिमे च क्रीतात्पूर्वात्करणपूर्वात् इति सूत्रस्य व्याख्यानं वर्तते। अन्ते च इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् इति सूत्रस्य सोदाहरणं व्याख्यानं वर्तते।

पाठान्तप्रश्नाः

अत्र परीक्षोपयोगिनः प्रष्टव्याः प्रश्नाः प्रदीयन्ते।

१. षिद्गौरादिभ्यश्च इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

२. वोतो गुणवचनात् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

३. इतो मनुष्यजातेः इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

४. जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

५. स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगपधात् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

६. पुंयोगादाख्यायाम् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

७. इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमातुलाचार्याणामानुक् इति सूत्रस्य व्याख्या कार्या।

८. गौरी इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

९. नर्तकी इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

१०. मृद्वी मृदुः इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

११. दाक्षी इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

१२. वस्त्रक्रीती इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

१३. चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

१४. तटी इति प्रयोगस्य सिद्धिः लेख्या।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

१. गौरादयः इति पदे बहुव्रीहिसमासः अस्ति। गौरः आदिः येषां ते गौरादयः इति च विग्रहः।

२. अस्त्रीपिषयात् इत्यस्य नित्यस्त्रीलिङ्गभिन्नात् इत्यर्थः।

३. संयोगोपधः इति पदे बहुव्रीहिसमासः। संयोगः उपधा यस्य सः संयोगोपधः।

४. गुणवचनात् इति पदस्य गुणवाचकात् इत्यर्थः।

५. करणपूर्वात् इति पदे बहुव्रीहिसमासः। करणं पूर्वं यस्य सः करणपूर्वः, तस्मात् करणपूर्वात्, इति च विग्रहः।

६. वस्त्रक्रीती इत्यस्य लौकिकं विग्रहवाक्यं भवति वस्त्रैः क्रीता इति वस्त्रक्रीती।

७. केशान् अतिक्रान्ता इति अतिकेशी इत्यस्य लौकिकं विग्रहवाक्यम्।

८. उपगोः अपत्यं स्त्री इति औपगवी इत्यस्य अर्थः।

॥ इति एकादशः पाठः॥